

стосунки між місцевим селянством та комунарами інколи виливалися у захоплення необроблених земель і навіть спалення будівель, як це мало місце у єврейському сільськогосподарському колективі “Педекз” Дунаєвського району. Тут, у вересні 1925 р. місцеве населення спалило будинок, в якому зберігався зібраний врожай та робочий реманент, а в серпні 1926 р. спалено млин, орендований колективом у с. Сичинці [2, 29]. У Зозівському колективі “Праця” та Камінському “Хліб і праця” були підпалені та вирублені парки [8, 354]. У серпні 1929 р. у Корсуні було підпалено колгоспний ток “Євпахар” – збитки склали 1500 крб. [10, 10].

Масова кампанія з об’єднання земельних господарств у колгоспи призвела до того, що єврейське населення поставилося до цього заходу досить критично, не виявляло бажання одразу ставати членами колективних об’єднань. Проте, органи влади наполегливо проводили організаційні заходи щодо вступу селян у колгоспи [2, 73]. Темпи колективізації помітно зросли у 1930 р., після прийняття постанови РНК від 26 лютого 1929 р., яка передбачала низку заходів щодо “сприяння економічного оздоровлення декласованої частини єврейського бідняцького населення”, що мешкало, головним чином, у містечках” [2, 76]. Так, єврейський колгосп у містечку Чемеровець на Вінниччині на початку 1930-х рр. об’єднував понад 100 єврейських родин [11, 130].

Окремі єврейські колгоспи існували у 1930-х рр., але, як правило, єврейські господарства зливалися з іншими колгоспами під час масової колективізації сільськогосподарства. Наприклад, в Літині єврейський колгосп, що мав 60 родин у 1932 р. був перетворений на змішаний, а згодом – ліквідований. Значна частина національних колгоспів перестала існувати ще на початку 1930-х рр., в решту вливалися неєвреї, внаслідок зменшення частки нацменшини. У той же час багато євреїв займали посади керівників господарств та їх виробничих підрозділів, були працівниками бухгалтерії [5, 261]. Цей процес був результатом загальної політики переходу до інтернаціоналізму, від дрібних об’єднань до побудови колгоспів-гігантів.

Отже, єврейське землеробство мало добрі перспективи, адже містечкове єврейство, деморалізоване революцією, громадянською війною та політикою “військового комунізму”, отримувало можливість виходу із скрутного становища. Проте, ряд чинників не сприяв закріпленню євреїв на землі. Це були державна політика, яка постійним тиском зменшувала можливості членів колективів; об’єктивні причини, коли єврейство часто виявлялося неготовим при переході до занять сільським господарством, прагнення частини єврейства “перечекати” лихоліття, вияви побутового антисемітизму. У 1930-ті рр., з переходом до курсу “інтернаціоналізму” та колективізації, шансів на існування єврейських сільськогосподарських колективів зовсім не лишилося.

1. Доценко В.О. *Єврейське громадське землеоблаштування в Україні (20-30-роки ХХ століття): Дис. ... канд. іст. наук.* – К., 2005.
2. Місінкевич Л.Л. *Єврейська і польська національні меншини Поділля (20-30-ті рр. ХХ ст.).* – К., 2001.
3. Місінкевич Л.Л. *Коренізація і національні меншини Поділля у 20-30-х рр. ХХ ст.* – К., 1999.
4. Хонігсман Я.С. *Колективізація, голодомор і занепад єврейського землеробства в Україні // Укр. істор. журн.* – 1994. – № 1 – 3.
5. Слободенюк П.Я. *Єврейські общини Правобережної України. Наукове історико-етнологічне видання.* – Вінниця, 2000.
6. *Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО).* – Ф. Р-3508. – Оп. 1. – Спр. 3.

7. *ДАХО.* – Ф. Р-3508. – Оп. 1. – Спр. 33.
8. *Державний архів Вінницької області.* – Ф. Р-595. – Оп. 11. – Спр. 3.
9. Хоффман Ч.Е. *Красный Штеттл: история еврейского местечка, выжившего в Советскую коммунистическую эпоху.* – Чикаго, 2004.
10. Колесникова К.И. *Еврейские страницы в истории Корсунины.* – Корсунь-Шевченковский, 1999.
11. *Центральный державный архив громадських об’єднань України.* – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6210.

О. О. Ігнатуша

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ІНОЗЕМНИХ ПРАЦІВНИКІВ ДНІПРОВСЬКОГО БУДІВНИЦТВА (20 – 30-ті рр. ХХ ст.)

Проблема національної ідентичності іноземців, які брали участь у будівництві Запорізького індустріального комплексу у 20 – 30-х рр. ХХ ст. поки не досліджувалась. Іноземці фігурували під узагальненим образом – «іноземні спеціалісти». Причина цієї невизначеності пов’язана з політичною незручністю теми для досліджень у минулому – за радянських часів – та наслідками її нерозробленості у сучасних умовах. Хоча, з огляду на особливу роль американських інженерів і техніків у виробництві, цю частину фахівців все-таки виокремлювали із загалу «іноземців» і йменували «американцями» (О. Латун, В. Юрезанський).

Такий стан речей не дає можливості більш повно судити про ступінь міжнародної співпраці при спорудженні індустріального Запоріжжя, вирізняючи при цьому країни, які були постачальниками цінних фахівців на Дніпробуд та Дніпрокомбінатбуд, простежити динаміку цієї співпраці.

Разом із тим, з’ясування етнічної належності цих працівників та аналіз їхньої національної самоідентифікації дозволили б не тільки з’ясувати зазначені питання, а й поглибили б розуміння характеру суспільних процесів, що відбувалися в Україні під час сталінської модернізації, зокрема сутності формування нової радянської спільноти, її національних складових.

За опублікованими даними, з 1923 до 1933 рр. тільки по лінії Наркомату важкої промисловості були укладені 170 договорів про технічну допомогу, на зарубіжну виробничу практику направлено 2572 осіб. 1933 р. у важкій промисловості СРСР працювали 6550 іноземців, а на початку 1934 р. – 5149 іноземних інженерів, техніків і робітників. Загальна кількість іноземних спеціалістів на початку 1933 р. становила близько 20 тис. осіб. З членами їх сімей цифра наближалася до 35 тис. [1].

Іноземці, які працювали на Запоріжжі, представляли широкий спектр етнічних груп. Ділове листування Дніпробуду, списки жильців будинків для приїжджих та іноземців називають прізвища німців, американців, французів, австрійців, громадян інших країн.

Першими серед іноземців будівництва документи називають німців. Це були – турбінний майстер Опец Ернест Васильович та Фельнер Петро Робертович, який мав фах інженера підричних робіт, здійснював загальне керівництво монтажем та експлуатацією заводів рідкого повітря [2, 135, 140]. Е. Опец почав працювати з 11 березня 1927 р., П. Фельнер – з 26 вересня.

У середині 1928 р. кількість іноземців на Дніпробуді суттєво збільшилася. На будівництві використовувалася праця 13 іноземних спеціалістів, зосереджених на роботі у двох відділах – електромеханічному (10 осіб) та земельно-скельному (3 особи). 10 із них були німцями, 2 – югославами, 1 – американцем. Неважко відзначити

динаміку прибуття згаданих фахівців на радянське індустріальне будівництво. Із 13 фахівців, 1 прибув у липні 1927 р.; 1 – у травні; 5 – у червні; 4 – у серпні, 2 – у вересні 1928 р. [3, 3,25].

Чисельність іноземців на будівництві постійно змінювалася. Це було пов'язано з безперервністю будівельних та монтажних робіт і зміною пріоритетних ділянок роботи. Після вирішення гідротехнічних проблем, до яких активно долучилися спеціалісти-гідрологи, інженери з бетонування, на порядок денний висунулися питання монтажу електротехнічного обладнання.

Тривалість перебування іноземних спеціалістів залежала від характеру робіт і умов укладених контрактів. Радянська сторона не була зацікавленою у довгостроковому утриманні коштом будівництва навіть висококласних спеціалістів. Намагаючись здешевити бюджет будівництва, Дніпробуд швидко відмовлявся від послуг іноземців, як тільки вони ввели в експлуатацію обладнання чи навчили технології радянських спеціалістів. Свідчення цьому знаходимо в згаданих відомостях, датованих жовтнем 1928 р. Четверо, зі згаданих у списку фахівців, тобто 31 % від усієї кількості, пропрацювавши на будівництві від двох до п'яти місяців, покинули СРСР.

Стратегію контингенту іноземних спеціалістів посилювалася і зберігалася до завершення будівництва та введення в експлуатацію промислових об'єктів. «Список інопрацівників Дніпровського об'єднаного будівництва станом на 15 червня 1933 р.» повідомляє про 28 спеціалістів, які перебували на харчовому утриманні. Серед іноземців найбільше було німців – 14, 3 швейцарці, 2 австрійці, 2 французи, 2 серби, 1 бельгієць, 1 болгарин, 1 англієць, 1 голландець. Громадянство чи національна приналежність однієї особи не називалася [4, 14].

Отож, зміна складу і чисельності, а разом із тим і національної належності іноземних фахівців були залежними від планових будівельних і монтажних робіт та визначення радянською стороною зарубіжних партнерів, які мали можливості здійснення цих робіт на рівні передових стандартів.

Вірогідно, що працівники, які прибули на Дніпробуд із Заходу, за часів Великої депресії, мали невисокий рівень національної самоідентифікації. Цей рівень дозволяв їм покинути батьківщину у скрутну для нації годину. Вони шукали кращого життя для себе чи своєї родини будь-де. За тих умов такі менш стійкі національні типи вдавалися до трудової еміграції в СРСР. Один із партійних керівників, згодом – другий секретар ЦК КП(б)У, П. Постишев небезпідставно пояснював: «Безумовно, серед іноземних робітників ми зустрічаємо таких, які їхали до нас з метою як можна більше заробити» [5].

Існувала й інша група працівників, які більшою мірою зважали на свою високу місію та свій професіоналізм як продукт своєї національної системи, що дозволяв їм виконувати цю місію відносно менш розвинених економічно і культурно країн.

Вважаємо, що такими були працівники з високою освітою, унікальним практичним досвідом індустріального будівництва. Вони мали значний рівень національної самоідентифікації, приїхавши до Запоріжжя без ілюзій щодо тутешнього політичного ладу та пориву інтернаціоналістських почуттів. Тому високопрофесійно виконували свою справу і після закінчення контрактів без затримки поверталися на батьківщину. Відчуття професійного обов'язку та професійної місії серед цієї групи осіб було настільки сильним, що приглушувало власні емоційні вияви, політичні й національні почуття. До цієї категорії відносимо працівників інженерної консультації фірми «Х.Л. Купер і К^о». Для аргументації наведемо

один приклад. Коли вже закінчувалися контрактні умови перебування членів фірми на Дніпровському будівництві, але з'ясувалися потреби доцільності продовження терміну перебування кількох спеціалістів, щоб довести роботи до найбільшої ефективності, Купер запропонував двом своїм співробітникам залишитися в СРСР понад термін контракту. Він висловив радянській стороні готовність американців затриматися в СРСР на 2 місяці безоплатно, власним коштом.

Звернемо увагу ще на один промовистий приклад. Американський монтер Н. Евері, утверджуючи інтереси своєї фірми («Сандерсон»), був сповнений бажання показати всі можливості техніки, розкрити її виробничі потужності і навчити радянських працівників використовувати її. Проте, всі його старання розбивались об недружнє ставлення до цих ініціатив з боку прораба Смирнова. Усі розпорядження Евері зустрічали протидію чи просто скасовувались цим керівником. Як повідомляв секретар Американської консультації А. Губерман у доповідній записці на адресу Управління головного інженера Дніпробуду від 18 листопада 1928 р., наслідком такого сприйняття був непослух робітників, приставлених до бурових станків «Сандерсон», роздратованість американця і падіння виробництва на цій ділянці. Тому член Американської консультації слушно зазначав: «Мені здається, що я не помилюсь, якщо скажу, що внаслідок цього і ще інших причин, які я приведу нижче, цей Евері відмовився від пропозиції Дніпробуду залишитися ще на рік для навчання наших робітників керуванню цими машинами» [6, 16].

Отже, виробничі відносини закладали основу міжнародного і міжнаціонального порозуміння, проте, нерідко, навпаки, саме вони підривали хисткий місток довіри та єдності.

За ідейними переконаннями іноземні спеціалісти у більшості були лояльно налаштовані до радянської влади. Хоча не можна стверджувати, що усі вони були прорадянськи, соціалістично чи комуністично налаштованими людьми, проте, суспільно-політичні настрої суттєво впливали на вибір поїздки до СРСР. Це бачимо на прикладі мотивації, що стала визначальною для лікаря групи американських гідрологів Теодора Марксіті. Він зважав, передусім, на свої ідеали, втілення яких пов'язував із «країною робітників і селян». За розповідями синів, йому були близькими інтернаціоналістські погляди. Серб за походженням, він ще у дитячому віці з батьками емігрував до США, де жив і навчався в поліетнічному, полкультурному середовищі. Він сприймав це середовище як даність і, разом із тим, відчував чимало упевненості у ставленні до людей за національною ознакою.

Прихильність до СРСР як до країни, де вперше будується соціалізм, детермінувалася масовими явищами. Газета «Пролетар Дніпробуду» подавала замітку, в якій повідомлялося про приїзд до СРСР делегації норвезьких і шведських робітників. У ній йшлося: «Чимало з нас, від'їжджаючи до СРСР, були соціал-демократами, заявив один робітник» [7]. Вважаємо, що це висловлювання цілком можна застосувати й до громадян інших країн, причому не тільки тих, хто приїздив у СРСР як туристи, а й на роботу, на індустріальні будови. Між іншим, зарубіжна преса стверджувала про збільшення потоку туристів до СРСР, особливо американських [8].

Свідченням широти спектру політичних настроїв іноземців і, водночас, ствердженням факту їхньої національної самоідентифікації, були дії та висловлювання швейцарських монтерів на прізвище Брендлі й Беротт. Ці монтери працювали на будівництві з 1931 р., спочатку на Гідроелектростанції, а потім на Дніпровському алюмінієвому комбінаті. Вони були політичними

емігрантами і прибули на будівництво за рекомендацією Центрального комітету Міжнародної організації допомоги революціонерам (МОДР). Брендлі очолював бригаду, що працювала у монтажному відділі на печача «Мік», і навіть у ході численних конкурсів на кращу бригаду отримала одну з перших премій. Відомо про інцидент, що трапився у готелі між цими громадянами. Брендлі захищав комуністичний лад, натомість Беротт стверджував, що комунізм і фашизм це одне й те саме. Беротт висловлював бажання повернутися додому, до своїх батьків, Брендлі стверджував, що повернеться лише тоді, коли там відбудеться революція.

Автор доповідної записки, з якої довідуємося про цей інцидент, зробив досить гнівні висновки. Записку було подано 15 вересня 1933 р. на ім'я начальника адміністративного відділу Об'єднаного Дніпровського будівництва завідувачем іноземним бюро І. Соколовим. Останній картав усіх тих, хто спостерігав за конфліктом і був у ньому опосередковано замішаний (завідувачка готелю, міліція, сусіди). Він звинувачував їх за те, що вони не доклали належних зусиль для врегулювання конфлікту, «даючи дуже сильний привід Беротту скаржитися на вкрай недружнє ставлення, яке було виявлене до нього в СРСР – в'язали його, тримали у відділенні міліції, без всякої провини зробили винним, обходились із ним як із худобою і т. ін.» [9, 26]. Прикрість факту для радянської сторони підсилювалася тим, що Беротт таки не стерпів приниження своєї особистості і виїхав до Швейцарії. Його прізвище вже не фігурує серед іноземних працівників, прикріплених до «інстолю» Об'єднаного Дніпровського будівництва за грудень місяця 1933 р. [9, 6]. Отже, характер радянської політичної системи був прийнятний не для кожного іноземця.

Навіть у роки глибокої світової кризи, яка залишила без засобів до існування мільйони людей і, зокрема в передових індустріальних країнах, зробила менш вибагливими працівників до умов праці, бачимо чимало осіб критично налаштованих до співпраці з радянськими підприємствами.

Серед потенційних кандидатів на поїздку до СРСР (і до Запоріжжя зокрема) знаходилося достатньо таких, хто говорив «ні». За свідченням Торговельного представництва СРСР у Німеччині, інженер фірми «Брун, Бовері і К^о» гр. Брок, якого хотіли відрядити на Дніпробуд, відмовився від поїздки. Тому фірма «ВВС» терміново шукала цьому спеціалістові заміну. Замість нього 12 лютого 1930 р. на Дніпробуд виїхав інженер Еш. Витрати на поїздку закордонна фірма взяла на себе [10, 40].

Навряд чи можна бути певним, що пріоритетним фактором, який визначив вибір нового спеціаліста була його політична позиція. Разом із тим, не варто сумніватися, що новий кандидат фірми на поїздку до Дніпробуду, мав бути, принаймні, політично лояльним до більшовицької держави. Політичні погляди та ідеали іноземців суттєво коригували їхній вибір за можливості укладання трудової угоди для праці в СРСР. Виробничі відносини і побут стрімко «втягували» іноземців у радянську систему. Особливо це відчули на собі ті, хто прибув до СРСР одноосібно, не маючи своєї родини чи залишивши її на батьківщині. Вони занурювалися у радянську систему не тільки під час роботи, а й після неї, проживаючи у готелі, будинку для приїжджених чи гуртожитку. Таких була більшість.

Епізоди, пов'язані з неунормованістю побутових умов: проживання, харчування, медичне обслуговування, суттєво підточували ідеалістичні переконання частини іноземних громадян. Таких випадків було достатньо, щоб створити відповідну тональність оцінок іноземцями умов життя у радянській країні. Наприклад, коли захворів Н. Евері, він не зміг затриматися у лікарні й за кілька днів утік звідти, оскільки «хворі плювали і

шмаркали на підлогу і робили багато іншого, до чого він не звик». Евері не міг харчуватися у дніпробудівських ідальнях та на фабриці-кухні. Обіди йому приносили інші американець – Томсон. Незадовільний побут не тільки псував імідж радянської держави серед іноземців, а й розвіював їх інтернаціоналістські ілюзії.

З наростанням психологічного дискомфорту, зумовленого посиленням політичних репресій у СРСР 1930-х рр., ці працівники дедалі більше відходили від колишніх прорадянських ідей. Так, згаданий американський громадянин Теодор Марксіті, небезпідставно згодом зізнався, що «його ідейні переконання суттєво похитнулись».

Таким чином, радянська політика, яка передбачала залучення іноземних спеціалістів в індустріальне будівництво, мала подвійний вплив на свідомість іноземців. Праця і проживання в СРСР позбавляли ілюзій і формували ідейні переконання на основі практичного досвіду про Радянську країну, її успіхи та недоліки. Еволюція радянського політичного режиму надавала багатий матеріал для утвердження політичного скептицизму, повернення до національних витоків, відмови від інтернаціоналістських ілюзій. Разом із тим, у свідомості радянських та іноземних громадян зростало розуміння ваги економічних факторів міжнародної співпраці, її суспільного впливу.

На національну самоідентифікацію суттєво впливали політичні фактори. Політизація, сформовані у західних країнах ілюзії про сутність радянської політичної системи, міфи про демократизм, народовладдя були тими чинниками, які послабили національну самоідентичність іноземців. Однак зіткнення носіїв цих поглядів із реаліями радянського ладу активізувало самоетноідентифікаційний потенціал нестійких типів національних ідентичностей. Це повертало їх у лоно колишньої національної політичної системи, від якої вони відштовхнулись, тікаючи чи тимчасово від'їжджаючи у пошуках вирішення власних проблем.

1. В 20–30-е годы об этом не спорили, а нанимали, приглашали и даже вербовали западных специалистов строить нам социализм // *Транс-Инфо*. – 2007. – № 5 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://trans-info.volgograd.ru/~gazeta/2007/5/>.
2. *Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО)*. – Ф. Р-995. – Оп. 14. – Спр. 24.
3. ДАЗО. – Ф. Р-995. – Оп. 14. – Спр. 54.
4. ДАЗО. – Ф. Р-995. – Оп. 14. – Спр. 467.
5. *За індустріалізацію*. – 1930. – 26 октября.
6. ДАЗО. – Ф. Р-995. – Оп. 14. – Спр. 462.
7. *Пролетар Дніпробуду (Кічкас)*. – 1931. – 21 листопада.
8. *Руль (Берлін)*. – 1930. – 2 сентября.
9. ДАЗО. – Ф. Р-995. – Оп. 14. – Спр. 468.
10. ДАЗО. – Ф. Р-995. – Оп. 14. – Спр. 455.

В. П. Щетников

ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ (1941 – 1944 рр.): ДЕМОГРАФІЧНИЙ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ АСПЕКТИ У СВІТЛІ АРХІВНИХ ДОКУМЕНТІВ

Пропонований аспект проблеми вивчення окупаційних режимів в Україні років Другої світової війни є пріоритетним та таким, що заслуговує на більш серйознішу увагу, ніж та, що приділялася йому дослідниками до останнього часу. Втім, не можна сказати, що тема є суцільною білою плямою в науковому та суспільному ужитку. Наприклад, вже з кінця 1943 р. румунська адміністрація робила багато для кореляції в позитивний бік